

tatarskogo-naroda.html (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

8. Sovetskiy éntsyklopedicheskiy slovar' [Soviet Encyclopedic Dictionary] / hl. red. Prokhorov, A.M., yzd 4-e. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1987. 1600 p. (in Russian).

9. Soyuz možno bylo sokhranyf: *Belaya knyha: Dokumenty u fakty o polytyke M.S. Gorbacheva po reformirovaniyu u sokhranenyuu mnohonatsyonal'noho hosudarstva*. Yzd. vtoroé [The Union could be maintained: White Paper: Documents and Facts on MS Gorbachev's Policy for Reforming and Preserving a Multinational State. Ed. the second]. M. AST. 2007. 526 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.10>
УДК 94 (477):37(092) Куліш

10. *Tayemne pereselennya rosiyan do Krymu: Dzhemilyev nazvav real'ni tsyfy* [The Russians' secret migration to Crimea: Dzhemilev called the real numbers]. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/taynoe-pereselenie-rossiyan-v-krym-dzhemilev-nazval-realnye-cifry-1141606.html> (in Ukrainian). (Last accessed 12.01.2020).

11. Colony. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony> (Last accessed 12.12.2019).

Віктор Доценко

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та археології слов'ян
НПУ ім. М.П. Драгоманова

ORCID: 0000-0003-1131-1675

Email: dozenkov@ukr.net

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

Анотація. У статті робиться спроба проаналізувати погляди Пантелеймона Куліша на історію, культуру та повсякденність євреїв, які проживали поряд з українцями в українських губерніях Російської імперії, встановити, які фактори, стереотипи сформували світогляд видатного письменника та його ставлення до російського імперського проекту з вирішення «єврейського питання».

В умовах зростання російського імперського месіанства і шовінізму українські діячі опинились у непростій для себе ситуації. Царат проводить як стосовно євреїв, так і стосовно українців асиміляційну політику. Одночасно євреї потерпали і від проявів державницького антисемітизму. Залучення до антисемітських акцій християн-українців посилювало позиції русифікаторів українських земель. Українська еліта мала своїми діями зупинити ці прояви антисемітизму і при цьому залишитися провідниками і представниками українців імперії.

Очевидно, що український протест не засудив антисемітизм безумовно, адже його автори запропонували євреям розділити певною мірою відповідальність за антисемітизм, що вони виправдано і справедливо покладають на християн. Саме євреї з їх традиційною культурою та способом життя винні у проявах антисемітизму.

Ідея протесту українських інтелектуалів співпадала з тогочасними російськими ліберальними ідеями. Російські ліберальні діячі пропонували розглядати російських євреїв як носіїв «громадянської самостійності та моральної незалежності» та закликали їх відмовитися від своїх національно-релігійних забобонів. Підтримуючи громадянську рівноправність євреїв, Куліш водночас усвідомлював, що українці й самі належать до пригноблених націй у Російській імперії, де загалом соціальних і національних прав та свобод було куди менше, ніж у конституційних державах Західної Європи, а тому вважав, що недоцільно сліпо переносити звідти на російський ґрунт практику штучної підтримки лише єврейської національності, бо це означає в імперських умовах всього-на-всього зміну в конфігурації національної нерівноправності, а не ліквідацію її засад. Погляди П. Куліша на «єврейське питання» середини ХІХ ст. вписуються в тогочасне уявлення російських ліберальних інтелектуалів щодо модернізації російського суспільства. Він підтримує проголошені ліберальні ідеї про необхідність інтеграції євреїв до імперського життя. Саме євреї мають бути найбільш зацікавленими у руйнуванні традиційного світу єврейського містечка. Отримання євреями світської освіти, прийняття модерних цінностей призведе до ліквідації в суспільстві нетерпимості та проявів антисемітизму. Сам єврей має піти назустріч суспільству, тільки його бажання можуть спричинити зміну суспільних настроїв.

Ключові слова: євреї, Пантелеймон Куліш, Російська імперія, «єврейське питання», українофіли.

Victor Dotsenko

Doctor of Sciences History, Associate Professor,
Department of Slavic History and Archeology,
National Pedagogical Drahomanov University

PANTELEIMON KULISH AND THE "JEWISH QUESTION" IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

Abstract. *The author attempts to analyze the views of Panteleimon Kulish on the history, culture and everyday life of Jews who lived along with Ukrainians in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, to determine what factors and stereotypes formed the outlook of the great writer and his attitude to the Russian imperial project of resolving the "Jewish question".*

With the growing of Russian imperial messianism and chauvinism, Ukrainian intellectuals appeared in a difficult situation. The tsar held assimilation policies towards both Jews and Ukrainians. At the same time, Jews additionally suffered from manifestations of state anti-Semitism. Engagement of Ukrainian Christians in anti-Semitic actions has intensified the position of Russifikators of Ukrainian lands. The Ukrainian elite aimed to stop these manifestations of anti-Semitism by its actions. Obviously, the Ukrainian protest did not condemn anti-Semitism without reservations, because its authors suggested that Jews should partly share responsibility for anti-Semitism. The idea of protesting Ukrainian intellectuals coincided with ideas of Russian liberals who offered to consider Russian Jews as carriers of "civil autonomy and moral independence," and urged them to abandon their national-religious prejudices. While supporting the civil rights of Jews, Kulish at the same time realized that the Ukrainians themselves belonged to the oppressed nations in the Russian Empire, where, in general, social and national rights and freedoms were much less than in the constitutional states of Western Europe. Therefore, he found it impractical to move from there to Russian blindly a practice of artificial support for only Jewish nationality, because in imperial terms this meant only a change in the configuration of national unequal, and not the elimination of it at all. P. Kulish's views on the "Jewish question" of the mid-nineteenth century corresponded to the conceptions of Russian liberal intellectuals regarding the modernization of Russian society. He supports the proclaimed liberal ideas of the need to integrate Jews into imperial life. Jews must be the most interested in destroying of the traditional world of the Jewish town. Giving the Jews of secular education, adopting by them the modern values could lead to the elimination of intolerance and manifestations of anti-Semitism in the society. The Jews himself, according to P. Kulish had to go towards society and change their social mood.

Keywords: *Jews, Panteleimon Kulish, Russian empire, "Jewish question", Ukrainophile.*

Україна вже понад чверть століття є незалежною державою, однак досі залишаються неподоланими наслідки російського та більшовицького панування. В науковому, освітньому, культурно-мистецькому середовищі до цього часу іде процес повернення до свого минулого, процес накопичення інформації та її переосмислення. Здавалось би, вже опубліковано значну кількість наукових розвідок, статей і монографій про діячів українського національного відродження XIX ст. [6; 10; 11] Серед них є і публікації про Пантелеймона Куліша. Біографія видатного письменника, мислителя та етнографа стала предметом міждисциплінарних студій. Однак деякі сторінки його біографії та творчої спадщини залишаються малодослідженими. Зокрема, питання україно-єврейських стосунків в період формування російської імперської політики, направленої на асиміляцію єврейського населення імперії. Метою нашої статті є спроба проаналізувати погляди Пантелеймона Куліша на історію, культуру та повсякденність євреїв, які проживали поряд з українцями в українських губерніях Російської імперії, встановити, які фактори, стереотипи сформували світогляд видатного письменника та його ставлення до російського імперського проекту з вирішення «єврейського питання».

XIX ст. стало часом формування польського, єврейського та українського національного проекту в

Російській імперії. Три народи, які мали довготривалу спільну історію, в Російській імперії опинились перед загрозою втрати національної ідентичності та їх асиміляцією російською владою. І українці, і поляки, і євреї зазнавали імперського впливу, направленого на придушення всіх проявів культурно-мистецького, суспільно-політичного та освітнього життя. Крім того, в імперії активно застосовувались і методи міжетнічної конфронтації, яка мала зберегти традиційні стереотипи в уявленнях і стосунках між трьома народами. Євреї і поляки, будучи іновірцями, зазнавали переслідувань і на релігійному ґрунті. Українці, будучи православними, потрапили під ідеологічний вплив російських священників, які поступово вивітрювали з їх свідомості етнічну і національну приналежність. Під час проповідей священники звинувачували євреїв у тому, що вони причетні до бідності українського селянина, у співпраці з польськими панами та прагненні грабувати і спокувати православних.

Асиміляції сприяла і модернізація започаткована імперськими реформами Олександра II. І євреї, і українці, які опинились в містах, піддавались жорсткому асиміляційному впливові з боку російського чиновництва. Цей вплив накладався на традиційні уявлення українця і єврея про оточуючий світ та людей.

Стереотипні уявлення про «чужих» сусідів – поляків і євреїв – стали основою формування антисемітських поглядів не тільки у пересічних українців, але і в представників тогочасної української еліти. Зокрема, у виданій 1846 р. «Історії Русів» народився стереотип єврея, який на службі польської шляхти здійснює релігійну та економічну наругу над православним українським людом. Стереотип єврея-ключника, орендаря православних церков можна знайти в поширених для того часу думках, піснях, переказах.

Громадсько-політичні діячі, які долучились до українського громадсько-політичного руху, сповідували різні політичні погляди від ліберального до консервативного напрямку. Консервативне крило в українському русі представляли власники маєтностей Лівобережної України. Серед його очільників необхідно виділити постать П.О. Куліша. Його погляди сформувались під впливом традиційних культурних уявлень тогочасної української шляхти, а також розповідей про славетне козацьке минуле.

Вихований у традиційному українському сільському світі, на засадах народної педагогіки, П. Куліш отримав традиційні уявлення про євреїв, їх культуру та спосіб життя. Крім того, він активно вивчає праці єврейських, українських та польських літописців, мемуаристів та істориків.

У зрілого Куліша विकристалізувалося світське, громадянське розуміння релігії як дотримання у поведінці певних моральних норм (вияву громадянської активності, суспільно корисної діяльності, духовного самовдосконалення, невпинного пізнання правди тощо). У помислах, спрямованих на добро й моральне вдосконалення, у суспільно корисних вчинках він убачав правдиву релігійність, достеменно виконання Христових заповідей і правдиве служіння Богові. [11, с.17]

Вже будучи збирачем та дослідником українського фольклору, П. Куліш надрукував цілу низку поширених серед українців уявлень про сусіда-єврея. У них єврей традиційно зображувався у образі хитрого корчмаря, орендаря, лихваря, який визискував бідного селянина. Народним осудом подібної діяльності переповнені думи та історичні пісні. П. Куліш записав із кобзарських вуст і подав у першому томі «Записок о Южной Руси» дві думи про українсько-єврейські стосунки: «Дума про жидівські відкупи та про війну через них» та «Дума про перемогу під Корсунем». В останній поляки називають винуватцями Хмельниччини саме євреїв, які «...великий бунт, тривоги зривали, // На милю по три корчми становили, // Великі мита брали: // Від возового – по півзолото, // Від пішого – по два гроші, // А ще не минали й сердешного старця – // Відбирали пшоно та яйця!» [5, с.225; 12].

Ще торгують, найчастіше – в шинках алкоголем: «(жид) пішов по кухню свіжого пива» [2, с.35]. Образ євреїв асоціюється тут із образом зрадників: «якби знову виплила справа, від котрої Пилат руки вмивав, а

жиди поклали одну-другу пачку грошей <...>, – наш Спаситель вдруге був би розіп'ятий» [5, с.105].

Такий образ єврея нібито вписувався у традиційні антисемітські пасквілі російських шовіністів-державників, а, отже, і сам П. Куліш мав їх дотримуватися. Однак він мав інші погляди на «єврейське питання». В 1858 р. П. Куліш став анонімним автором листа, опублікованого на сторінках «Русского вестника», направлено на захист двох євреїв – І. Чацкіна та М. Горвіца, дописувачів журналу «Иллюстрации». У листі П. Куліш звернувся до спільної історії євреїв і українців. Він підтвердив факти переслідувань євреїв, згадав про історичні причини проявів антисемітизму та накреслив напрям його подолання. Зокрема, П. Куліш наголошував, що причиною ворожнечі між українцями і євреями є закритість і традиційний релігійно-конфесійний характер єврейського суспільства. «Євреї дійшли до бузурвства у ненависті своє до християн. Як не обурливо для нас, багато з того, що ми знаємо про євреїв за письмовими і друкованими свідченнями, це повинно служити для нас тільки мірою зла, що її зазнавало нещасливе потомство Ізраїлю» [13, с. 146] Неприязнь до іновірців, яку проявляли євреї, їх підтримка польської політики стосовно українців, викликала в українців відповідну реакцію. Єдиним шляхом до подолання ненависті між християнами і юдеями, на думку П. Куліша, є просвітництво, акультурація та емансипація. Тільки руйнація традиційного суспільства може змінити ставлення українців і євреїв один до одного [8, с.69].

Український інтелектуал, знавець козацького минулого, П. Куліш мав сформовану систему уявлень про основні напрями розвитку української ідеї, яку розкривав у власних творах та публікаціях редактованого ним журналу «Основа». Письменник стверджував, що Росія буде «всесвітню в'язницю, з якої не втекти» для всіх слов'ян, водночас проливаючи їхню кров, «наче воду». Зберігаючи вірність романтичним національним поглядам, Куліш провіщав, що національний дух годі зламати, що він, зрештою, знову знайде собі вияв, коли народ знову виростить своїх релігійних провідників, аристократію та інтелігенцію. Кулішева форма романтичного націоналізму (або українофільство, як воно тоді називалося) мала за пріоритет культуру. Він вважав, що народ, розвиваючи свою мову, літературу та науку, знову зможе вийти на провідні позиції в культурі, які він колись займав, а потім не спромігся захистити їх від політично могутніших сусідів. [14, с.285]

Журнал П. Куліша «Основа» передусім обслуговував потреби українських інтелектуалів Лівобережної України, нащадків старшини часів Гетьманщини. П. Куліш сподівався заохотити майнову верству колишньої Гетьманщини до підтримки національного відродження.

На сторінках «Основи» українсько-єврейські взаємини розглядалися здебільшого в межах територій Наддніпрянщини, але в окремих

публікаціях висвітлено також ситуацію, що склалася на інших українських теренах. У часописі друкувалися матеріали та оповіді різних жанрів (оповідання, подорожні нариси, літературно-критичні, епістолярні), які стосувалися форм українсько-єврейської взаємодії на побутовому рівні. Фіксувалися окремі характерні сцени, факти співжиття, що найбільше впадали у вічі мешканцям Лівобережжя, коли ті відвідували Правобережну Україну, де євреї були значно чисельнішими. Ці публікації несли освітній характер, вони готували ґрунт до поступового стирання протиріч і подолання ворожечі між українцями і євреями. Однак тогочасне суспільство і імперська дійсність загострювала традиційні протиріччя і формувала нові.

Журнал «Основа» став «кулішевою трибуною». В журналі можна було побачити погляди письменника на україно-єврейські взаємини і «єврейське питання». П. Куліш у літературознавчо-філософському творі «Обзор украинской словесности», зокрема в його першій частині – «Климентий», що була присвячена українському літератору й поету кінця XVII – початку XVIII ст. Климентію, узагальнив образ єврея у віршах Климентія та визначив місце, що займало єврейство у свідомості українського суспільства XVIII ст. Він виклав особисте бачення складних історичних конфліктів українсько-єврейського співжиття (хоч і через призму українсько-польських взаємин). П. Куліш вважав, що внаслідок вигнання євреїв у період Хмельниччини Лівобережна Україна етнічно змінилася, у цьому краї вони знову почали оселятися лише в часи царювання Катерини II, тобто з другої половини XVIII ст. На його думку, падіння козацтва як панівного (разом зі своєю старшиною) стану та об'єднання обох придніпровських частин України дали змогу євреям поступово опанувати більшу частину капіталів, що знаходились в обігу в українських містах. Аналізуючи творчість Климентія, П. Куліш акцентує увагу на його вірші «О Циганах и о Жидях», в якому зафіксовано стереотипні уявлення українців XVIII ст. про ці два етноси. Зокрема, у творі говориться про природне ошуканство циганів та євреїв. Письменник убачав причини нетерпимості кінця XVII – початку XVIII ст. у міжетнічному та міжконфесійному протистояннях доби козацьких воєн, Хмельниччини, Руїни. [1, с.75].

В іншому творі, вміщеному в лютневому номері журналу за 1861 р., – повісті «Другой человек», П. Куліш лише побіжно торкнувся теми українсько-єврейських взаємин. Цю повість він присвятив деградації особистості звичайного сільського хлопця, якого силою рекрутовано до царського війська, де він волею долі дослужився до офіцерського звання, а, отже, став дворянином. У творі яскраво змальовано образ єврея-візника, який привіз молодого офіцера Полікарпа Зарубаєнка в рідне село Буртище до батьківської садиби. Дещо забобонні погляди українських козаків Гетьманщини на євреїв (як, до речі, й на католиків) відобразилися у таких словах

автора: «Жид і відкупник, жид і обманщик, жид і ворог будь-якої доброї людини в Буртищі означало одне і те ж». Витоки цього стереотипного мислення П. Куліш вбачав ще в добі польського панування та історичних споминах, пов'язаних з роллю євреїв у поширенні польських впливів, а також у невігластві й забобонах [1, с.76].

Всім відома жорстка інтелектуальна полеміка П. Куліша та колишнього члена Харківсько-Київського таємного товариства студента В. Португалова щодо особливостей вживання слова «жид» та «єврей». В. Португалов наполягав на тому, що слово «жид» та похідні від нього є лайливо-глузливими. Їх не можна вживати у офіційній мові. П. Куліш доводив протилежне. В його розумінні слово «жид» не є глузливим поняттям, як в російській мові, а є традиційним українським словом-терміном, яке позначало російський відповідник «єврей». Полеміка навколо термінів переросла в дискусію двох часописів про історичні взаємини українців і євреїв. З одного табору лунали звинувачення у войовничому антисемітизмі. З іншого – у традиційній «єврейській експлуатації» та ізоляціонізмі [4, с.57].

Вживання терміну «жид» редакція пояснювала тим, що для українців, на відміну від росіян, це природний етнонім і вони його історично вживають не в зневажливому значенні, як от «лях», «москаль». Мовляв, інших термінів на означення єврейського етносу народ не знає. Тому, на думку автора редакційної статті, П. Куліш як письменник використовував у своїх літературних творах зрозумілий для народу етнонім, уникнути якого неможливо. Саме з цих причин, твердить автор, письменники, що виступили на захист єврейства від нападок російських шовіністів у 1858 р., самі вживали етнонім «жид». Повторено в статті також і закиди єврейству з приводу життя, відособленого від внутрішніх потреб українського населення. Та безіменний автор виступав за зближення обох народів і декларував готовність української інтелігенції посприяти в цьому [1, с. 80].

Уже в цій ранній публікації Куліш пропонував іти до міжнаціонального примирення і приязних відносин між народами (та народами й національними меншинами) на основі з'ясування історичної правди, обопільного визнання історичних провин, дотримання взаємної поваги й толерантності, запровадження громадянської рівноправності [11, с.358].

Позиція П. Куліша та інших дописувачів «Основи» ґрунтувалась на тогочасному розумінні українцями «єврейського питання», яке сформувалось в імперському інтелектуальному середовищі в першій половині XIX ст. і загострилось в роки правління Олександра II. Очевидно, що іншої точки зору дотримувались єврейські інтелектуали, які представляли нову єврейську емансиповану еліту. Рупором єврейської сторони стала газета «Сіон», яка видавалась в Одесі. Її публікації показували той факт, що у нових єврейських інтелектуалів залишились традиційні уявлення про українців та їх

історію. В одному з вересневих номерів газети за 1861 р. опубліковано редакційну статтю «Основа» і вопрос о национальностях», автори якої не підтримали В. Португалова. На їхню думку, терміни «жид» і «єврей» відрізняються в етимології, адже обидва мають єврейське походження, і вживалися вони самими євреями окремих територій на означення власного етносу. [1, с. 80]

Для єврейських дописувачів газети «Сіон» українців як народу не існувало. Українці в першу чергу були православними, а в другу – частиною великоросійського народу. Ця теза повністю співпадала з імперським розумінням «українського питання» і вписувалась в імперську політику асиміляції. Крім того, нові єврейські культурні діячі імперії виступали за поступове зросійщення євреїв Росії. Жодної справи з українцями, яких формально не існувало, вони мати не хотіли. Зберігалась і традиційна релігійна нетерпимість до православних. Зокрема, редактори «Сіона» зробили висновок: «Основа» не тільки не засуджує старої ненависті українців до євреїв, але визнає, що й досі євреї повинні вважатись недружніми для більшості населення України.

Таке тлумачення «Сіоном» українсько-єврейських стосунків не залишилося без реакції П. Куліша й дістало відповідь у статті «Передовые жиды», що побачила світ у вересневому номері журналу «Основа» за 1861 р. П. Куліш зазначав, що відносно «збирання землі Російської» представники передового єврейства випереджають часом навіть «Іванів московських». Він звинуватив єврейську інтелігенцію в замилюванні національним егоїзмом та недостойному способі ведення полеміки, нагадуючи, що незадовго перед тим він разом з М. Костомаровим, Марком Вовчком, Р. Номисом та Т. Шевченком був співавтором статті проти антисемітських публікацій «Іллюстрації», вміщеної в «Русском вестнике» [1, с. 81].

Дискусія між В. Португаловим та П. Кулішем показала складність тогочасних українсько-єврейських взаємин. Українці та євреї традиційно століттями проживали поруч один з одним. У традиційних уявленнях українців образ єврея формувався по лінії «свій-чужий», що об'єктивно зображувало єврея у негативному образі «чужого», який наділявся різними негативними ознаками. Зокрема, його зображували у вигляді страшного, шкідливого, наділеного «шкідливими» магічними здібностями прислужника нечистої. Він досить часто зображувався дивним, нерозумним, аморальним, що, у свою чергу, формувало певний комплекс переваг «своїх» над «чужими».

Погляди П. Куліша на україно-єврейські відносини підтримували і інші українські інтелектуали. Зокрема, М. Костомаров в статті «Современная южнорусская летопись» відкинув звинувачення «Сіона» в нібито відході «Основи» від власних програмних засад і запевнив: редакція ніколи не бажала зла євреям, і ті критичні

зауваження в бік єврейства, що іноді з'являлися на сторінках часопису, стосувались лише окремих реальних фактів з життя, а не теорії соціальних стосунків як такої. Автор підкреслив, що насправді українські діячі щиро бажують добробуту євреям, але цього добробуту неможливо досягнути за ворожого ставлення євреїв до українського народу [1, с. 83].

Три роки по тому в одній із приміток до публікації поеми «Великі проводи» в «Основі» (1862. - № 2) Куліш пояснював, що конфлікти розсіяного по світу єврейства з корінним населенням виникають унаслідок зіткнення різних менталітетів, через вади суспільної організації, викривлення Христового вчення у християнській цивілізації, а антисемітизм тубільців тлумачив як результат і свідчення їхнього невміння упорядити своє життя, їхньої економічної та політичної безпорадності й недалекоглядності [11, с. 358].

Отже, в умовах зростання російського імперського месіанства і шовінізму українські діячі опинились у непростій для себе ситуації. Царат проводив стосовно як стосовно євреїв, так і стосовно українців асиміляційну політику. Одночасно євреї потерпали і від проявів державницького антисемітизму. Залучення до антисемітських акцій християн-українців посилювало позиції русифікаторів українських земель. Українська еліта мала своїми діями зупинити ці прояви антисемітизму і при цьому залишитися провідниками і представниками українців імперії.

Очевидно, що український протест не засудив антисемітизм безумовно, адже його автори запропонували євреям розділити певною мірою відповідальність за антисемітизм, що вони виправдано і справедливо покладають на християн. Саме євреї з їх традиційною культурою та способом життя винні у проявах антисемітизму.

Ідея протесту українських інтелектуалів співпадала з тогочасними російськими ліберальними ідеями. Російські ліберальні діячі пропонували розглядати російських євреїв як носіїв «громадянської самостійності та моральної незалежності» та закликали їх відмовитися від своїх національно-релігійних забобонів [3, с.184]. Цю тезу підтримала і українська еліта. П. Куліш, М. Костомаров чітко окреслили у своїх публікаціях тезу про необхідність акультурації євреїв, яка призведе до поступового зникнення традиційної ворожнечі і стереотипних уявлень українців і євреїв.

Підтримуючи громадянську рівноправність євреїв, Куліш водночас усвідомлював, що українці й самі належать до пригноблених націй у Російській імперії, де загалом соціальних і національних прав та свобод було куди менше, ніж у конституційних державах Західної Європи, а тому вважав, що недоцільно сліпо переносити звідти на російський ґрунт практику штучної підтримки лише єврейської національності, бо це означає в імперських умовах всього-на-всього зміну в конфігурації національної нерівноправності, а не ліквідацію її засад: «Наші

гуманісти, сидячи по городах, знають мир тільки через газети. От, чувши, що в Європі толеранція на жидів, і собі давай про те ж репетувати; а того й не розберуть, що там люде вільні, а в нас своїх за руки придержують, а жидам попуск дають. Та до чого воно приведе?» - розмірковував він у листі від 4 січня 1862 р. до О. Кониського [11, с.359].

Отже, погляди П. Куліша на «єврейське питання» середини XIX ст. вписуються в тогочасне уявлення російських ліберальних інтелектуалів щодо модернізації російського суспільства. Він підтримує проголошені ліберальні ідеї про необхідність інтеграції євреїв до імперського життя. Саме євреї мають бути найбільш зацікавленими у руйнуванні традиційного світу єврейського містечка. Отримання євреями світської освіти, прийняття модерних цінностей призведе до ліквідації в суспільстві нетерпимості та проявів антисемітизму. Сам єврей має піти назустріч суспільству, тільки його бажання можуть спричинити зміну суспільних настроїв. «Зробіться людьми, громадянами, - закликав євреїв П.О. Куліш, - спокуйте свої давні і недавні гріхи, простягніть руки до простого люду, - і люд пригорне вас до свого серця» [9, с.100].

1. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.). К., 2013. 224 с.

2. Біло О. Стереотипи єврея в уявленнях українців (XIX – поч. XX ст.). *Студентський науковий вісник*. 2013. №33. С. 34-38.

3. Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні великих реформ. *Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць*. 2014. Випуск 14. С. 183-193.

4. Єкельчик С.О. З історії українсько-єврейських відносин. *Український історичний журнал*. 1990. №7. С. 54-63.

5. Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2 т. [сост. и изд. Кулиш П.]. Петербург, 1856; 1857. [Репринт. изд.]. К., 1994.

6. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). К., 2010. 400 с.

7. Кулиш П., Костомаров М., Франко І. *Жидотрепаніє ...* К., 2005. 424с.

8. Кулиш П. Недоразумение по поводу слова «жид». *Кулиш П., Костомаров М., Франко І. Жидотрепаніє ...* К., 2005. С. 69-86.

9. Куліш П. Дещо про жидів. *Куліш П., Костомаров М., Франко І. Жидотрепаніє ...* К., 2005. С. 86-101.

10. Любченко В.Б. Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 402-414.

11. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. К., 2007. 526 с.

12. П'ятаченко С. Іноетнічні образи та стереотипи їх сприйняття в українському фольклорі. *Матеріали до української етнології*. 2007. Випуск 6 (X). С. 235-241.

13. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории) Ч. 1. К., 1992. 155 с.

14. Шкандрій М В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. К., 2004. 496 с.

References

1. Andriichuk M. (2013). *Ukrainsko-yevreiskiy dyskurs: vysvitlennia mizhnacionalnyh vzaiemyn u drukovanyh vydanniah Nadnypriansshyny (60-rr. XIX st. – pochatok XX st.)* [Ukrainian-Jewish discourse: coverage of interethnic relations in the printed editions of the Dnieper region (60-ies of XIX century - beginning of XX century)]. Kyiv. 224 s. (In Ukrainian).

2. Bylo O. (2013). *Stereotypy yevreia v uiavlenniah ukrainciv (XIX – poch. XX st.)* [Stereotypes of the Jew in the Representations of Ukrainians (XIX - early XX centuries)] *Studentskyi naukovyi visnyk*. №33. P. 34-38 (In Ukrainian).

3. Bezarov O. (2014). *Problema identychnosti rosiiskykh yevreiv u suspilno-politychnomu dyskursi Rosiiskoi imperii naperedodni velykykh reform* [The problem of the identity of Russian Jews in the socio-political discourse of the Russian Empire on the eve of major reforms].

Ukraina-Yevropa-Svit. Zbirnyk naukovykh pracz. Vypusk 14. P. 183-193 (In Ukrainian).

4. Yekelchik S.O. *Z istorii ukrainsko-yevreiskykh vidnosyn* [From the history of Ukrainian-Jewish relations]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. № 7. P. 54-63 (In Ukrainian).

5. Kulish P. (1994). *Zapiski o YUzhnoj Rusi: v 2 t. Sost. i izd. Kulish P.* [Notes on Southern Russia: in 2 volumes. Comp. and ed. Kulish P.]. Kyiv. [In Russian].

6. Koliada I. (2010). *Ukrainska inteligencija v Rosii: suspilno-politychna ta socialno-kulturna diialnist (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Ukrainian intelligentsia in Russia: socio-political and socio-cultural activities (second half of XIX - beginning of XX century)]. Kyiv. 400 s. (In Ukrainian).

7. Kulish P., Kostomarov M., Franko I. (2005). *Zhydotrepanie ...* [Jewish trembling]. Kyiv. 424s. (In Ukrainian).

8. Kulish P. (2005). *Nedorazumenie po povodu slova «zhyd»* [Misunderstanding about the word "Jew"]. *Kulish P., Kostomarov M., Franko I. Zhydotrepanie ...* Kyiv. P. 69-86 (In Ukrainian).

9. Kulish P. (2005). *Deshho pro zhydiv* [Something about Jews]. *Kulish P., Kostomarov M., Franko I. Zhydotrepanie ...* Kyiv. P. 86-101 (In Ukrainian).

10. Liubchenko V.B. (2011). *Chynnyky formuvannia pogliadiv M. Kostomarov na «yevreiske pytannia» ta istoriu ukrainsko-yevreiskykh vzaiemyn* [Factors forming M. Kostomarov's views on the "Jewish issue" and the history of Ukrainian-Jewish relations]. *Problemy istorii*

Ukrainy XIX – pochatku XX st. Vypusk 19. P. 402-414 (In Ukrainian).

11. Naxlik Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel: Naukova monografiia: U 2 t.* [Panteleimon Kulish: Personality, writer, thinker: In 2 vols]. Kyiv. 526 s (In Ukrainian).

12. Piatachenko S. (2007). *Inoetnichni obrazy ta stereotypy yih spryiniattia v ukrainskomu folklori* [Non-ethnic images and stereotypes of their perception in Ukrainian folklore].

Materialy do ukrainskoi etnologii. Vypusk 6(X). P. 235-241 (In Ukrainian).

13. Honigsman YA.S., Naiman A.YA. (1992). *Evrei Ukrainy (Kratkiy ocherk istorii)* [Jews of Ukraine (A Brief History)]. CH. 1. K.: Poisk, 155 s. [In Russian].

14. Shkandrii M. (2004). *V obiimah imperii: Rosiiska i ukrainska literaturny novitnoi doby* [In the Embrace of the Empire: Russian and Ukrainian Literature of the New Age]. Kyiv. 496 s. (In Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.11>
УДК 316.722.019.477

Йосиф Зісельс

член Ініціативної групи «Першого грудня»

ORCID: 0000-0002-5960-0217

Email: josef.zissels@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто теоретичні й практичні аспекти проблеми формування цивілізаційної ідентичності громадян України. На прикладі єврейської ідентичності автор висвітлює різні інтерпретації таких категорій, як «ідентичність», «ідентифікація», «цивілізаційна ідентичність». У статті розкривається сутність культурно-історичного підходу до проблеми ідентичності, аналізуються типи колективної ідентичності, розглядається конфесійний та етнічний виміри єврейської ідентичності. Автор аналізує різні моделі єврейської ідентичності, чинники формування цих моделей, а також динаміку змін єврейської ідентичності.

Дослідження стосується філософського розуміння феномена цивілізаційної ідентичності як нового виду ідентичності людини. Дослідження доводить, що в умовах переходу до цивілізації нового інформаційного характеру трансформуються не лише соціокультурна реальність, а й ключові властивості людської особистості. Автор розглядає складові, або «цеглинки» цивілізаційної ідентичності: ставлення до релігії, ставлення до праці, ставлення до держави і влади, ставлення до родини, ставлення до навколишнього середовища. Пропонується авторський аналіз структури української ідентичності. Конфлікт Майдану з Антимайданом розглядається через етнічну, конфесійну, мовну, територіальну, історичну, геополітичну, ціннісну проекції. Автор доводить, що цей конфлікт має міжцивілізаційний характер.

У статті розкривається сутність конфліктів, аргументується положення про конфлікт як атрибут соціального буття, простежується його вплив на процеси соціальних трансформацій. Аналізуються причини і умови виникнення міжцивілізаційного конфлікту на теренах України. У статті порівнюються дві моделі цивілізаційної ідентичності, які базуються або на європейській, або на євразійській системі цінностей. Аналізується цивілізаційний поступ України в контексті модернізації світу. Стаття не обмежується постановкою проблеми, вона пропонує конкретний спосіб мінімізації негативних наслідків сучасної кризи з урахуванням змінених соціальних реалій, що може стати одним із інструментів відродження основних європейських цінностей в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: конфлікт, ідентичність, єврейська ідентичність, етнічність, конфесійність, цивілізаційна ідентичність, європейські та євразійські цінності, Україна.

Josef Zissels

member of the Initiative Group «First December»

THE QUESTION OF CIVILIZATION IDENTITY OF UKRAINIAN CITIZENS

Abstract. The article deals with the theoretical and practical aspects of the problem of forming of the civilizational identity of Ukrainian citizens. On the example of Jewish identity, the author sheds light on different interpretations of such categories as "identity", "identification", "civilizational identity". The article reveals the essence of the cultural-historical approach to the problem of identity, analyzes the types of collective identity, examines the